

А. О. НЕЧИПОРЕНКО

*Антон Олександрович Нечипоренко, аспірант
Національного університету «Юридична академія
України імені Ярослава Мудрого»*

ПОНЯТТЯ ТА ГЕНЕЗИС ПРАВОУТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

Усе більше ускладнення і суттєве прискорення економічних, політичних і соціальних процесів визначають необхідність пошуку якісно інших підходів до багатьох невирішених та нових проблем у правотворенні й державотворенні сучасної України. Погоджуючись із думкою переважної більшості вітчизняних учених, можна стверджувати, що теоретичні напрацювання та концептуальні положення юридичної науки, які вироблялися протягом століть, потребують нового бачення, переосмислення «застиглих», «вічних» наукових категорій, понять, принципів як з методологічної, так і з точки зору необхідності, розумності та доцільності, з урахуванням взаємопроникнення, взаємозалежності і взаємодії науки та практики.

Так, перехідний (трансформаційний) етап державно-правового розвитку, з одного боку, вимагає від публічно-владних інституцій оновлення національної законодавчої бази, а з іншого – активізації наукових досліджень проблем формування права, правоутворення, правотворчості та інституту реалізації права. Адже розвиток і вдосконалення законодавчої бази держави безпосередньо пов'язані із явищем правоутворення, що є складним соціальним інститутом утворення права, його формалізації як системи загальнообов'язкових правових норм, що знаходять свій прояв у правовій свідомості та правовій культурі як усього населення, так і окремих громадян.

На перший погляд, багато питань цієї масштабної теми вже вирішені. Дійсно, в юридичній науці не раз робилися спроби з'ясувати і пояснити механізм виникнення, формування і розвитку права, проте кожного разу розглядалася лише певна (та чи інша) сторона складного і багатопланового процесу правоутворення. Нерідко залишалися поза увагою інші, не менш важливі моменти. Цим і визначається необхідність комплексного підходу, завдяки якому можна подолати однобічність і крайні прояви оцінки у висвітленні цього правового явища.

Підвищення інтересу до зазначеної наукової тематики викликана багатьма чинниками. Насамперед, сучасний процес правоутворення не може не відображати змін, які торкнулися самої структури суспільства, системних взаємозв'язків між різними соціальними елементами. Суспільство в даний час трансформувалося з моносоціального утворення (суспільства, що складається з людей з усереднено-рівними «можливостями», а отже, об'єктивно єдиними інтересами і прагненнями) у полісоціальний, багаторівневий і глибоко диференційований організм, що складається з численних автономних комплексних соціальних систем і суб-систем зі своїми інтересами, зразками субкультури, в тому числі правової. У зв'язку з цими перетвореннями право наповнюється новим змістом (змінюється його образ, юридичний алгоритм), складаються нові його форми (змінюється їх перелік, функціональні параметри)¹.

Дослідження проблематики правоутворення здатне забезпечити наукове підґрунтя формування системи права і системи законодавства держави, що відповідає об'єктивним потребам сучасного розвитку та трансформації суспільства. Очевидно, що будучи науково обґрунтованим, процес правоутворення може стати тією фундаментальною умовою оновлення законодавчої бази, змістом якої є вироблення правових норм, що ґрунтуються на принципах гуманізму, справедливості, всебічного захисту прав та свобод людини і громадянина².

Незважаючи на посилення уваги вчених до проблеми правоутворення, у сучасній вітчизняній юридичній науці остання вивчається, як правило, у частині питань правотворчості, нормотворчості, законотворчості, формування права тощо. Саме зазначеним аспектам присвячені праці таких вітчизняних та зарубіжних дослідників, як Н. Д. Абдулаєв, С. С. Алексєєв, Л. І. Антонова, В. М. Баранов, С. Н. Братусь, О. А. Гаврилов, В. М. Горшенєв, Т. О. Дідич, Б. В. Дрейшев, С. Л. Зівс, В. П. Казимірчук, Д. А. Керимов, Д. А. Ковачев, С. А. Муромцев, А. М. Нашиц, А. С. Піголкін, С. В. Поленіна, Р. В. Раскатов, Ю. Д. Рудкін, Л. І. Спиридонов, Ю. О. Тихомиров, Р. О. Халфіна, О. Ф. Шебанов, Ю. С. Шемшученко, Ц. Я. Ямпольська та ін.

Проте, незважаючи на таку прискіпливу увагу з боку представників різних галузей юридичної науки, варто зазначити, що на даний момент відсутнє комплексне дослідження теоретико-правового характеру, присвячене проблемі правоутворення, яке б висвітлювало як питання правотворчості, формування права, так і питання правогенезу. Разом із тим для формування цілісного уявлення про таке явище, як правоутворення, ці аспекти повинні розглядатися у єдності. Адже правоутворення характеризується понятійним рядом, в якому відтворюються у мисленні об'єктивні моменти процесів утворення, легітимації і соціалізації права, правових норм, юридичних конструкцій, системи правового регулювання в цілому³.

Вважається, що основною передумовою формування особливої теорії утворення права (правоутворення) стала «ідея закономірного розвитку людства», що утвердилася наприкінці ХІХ століття. Першими виразниками цієї концепції в галузі юриспруденції були представники історичної школи права, зокрема,

Ф. Савін'ї, Г.-Ф. Пухта, К. Безелер. У свою чергу, в рамках історичної школи відбувається становлення соціологічної концепції права. Проте, на відміну від своїх попередників, її основоположник Р. Ієринг заперечував можливість «несвідомого» розвитку права, визнавав лише «цільовий закон» як головний закон суспільного розвитку, вважав його визначальним правоутворюючим фактором, провідною правотворчою силою і пов'язував його здійснення із діяльністю суб'єкта законотворчості⁴.

На противагу зазначеним положенням, дещо інші думки у цей період висловлювали російські науковці. Так, наприклад, у цілому погоджуючись із Р. Ієрингом, Н. М. Коркунов переконує у необхідності допущення попереднього несвідомого правоутворення⁵. Б. О. Кистяківський підкреслював, що процес правоутворення – принаймні, на початкових стадіях – чисто соціальний процес⁶, у той час як провідний філософ права І. В. Михайловський був прихильником тієї точки зору, що кожний закон виникає лише виходячи з потреб самого життя⁷. Однак у той самий час формується підхід, згідно з яким категорії «правоутворення» та «правотворчості» з погляду формального є тотожними.

Уперше необхідність розрізнення загального процесу праворозуміння і процесу правотворчості учені визнали лише наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ століття. При цьому характерною рисою наукових праць того часу є те, що поняття правоутворення частіше за все підмінялось поняттям формування права і розглядалось як тотожне. Відтак, правоутворення досліджувалося в контексті з'ясування сутності, змісту й вироблення шляхів удосконалення правотворчості (окремого етапу правоутворення), а також аналізу феномена форм (джерел) права як певного соціального середовища, в якому зароджується і розвивається право.

Так, С. С. Алексєєв вважав, що «під формуванням права необхідно розуміти процес складання юридичних норм». На думку автора, «правотворчість виражає процес формування права. Однак правотворчість і процес формування права (правоутворення) не слід ототожнювати»⁸. О. В. Міцкевич наполягав на необхідності від усього соціального процесу формування права відрізнити правотворчість як його завершальну стадію, як форму діяльності держави, що спрямована на створення правових норм⁹. У свою чергу, Б. В. Дрейшев при розробці проблеми правових норм, що регулюють відносини у сфері правотворчості, пише, що ці норми можуть мати назву правоутворюючих¹⁰.

У 80–90-х рр. ХХ ст. інтерес до вивчення проблематики правоутворення значно підвищується. Насамперед це пов'язано із процесами структурного перетворення всередині суспільства та реформуванням державно-правових явищ. У цей період виходять фундаментальні наукові праці, присвячені проблемам правоутворення, зокрема, таких учених, як Н. Н. Вопленко, М. М. Марченко, О. Г. Мурашин, А. А. Соколова, В. В. Степанян, Р. О. Халфіна та ін.

Водночас, у працях зазначених авторів явище правоутворення, розглядається передусім у «розгорнутому» вигляді, в аспекті «широкого розуміння правотворчості», що включає в себе не лише «процес втілення державної волі у закон та її оформлення у вигляді різноманітних нормативно-правових актів», а й «весь підготовчий процес формування права» та «його упорядкування і розвиток у різних аспектах і напрямках». Більшість цих науковців є прибічниками розподілення процесу правоутворення, принаймні, на два етапи: той, що передє правотворчому та, власне, правотворчий.

Так, В. В. Степанян, виходячи з положень діалектичного матеріалізму, робить висновок про те, що правоутворення – це обумовлена загальнокласовими (загальнонародними) інтересами взаємодія об'єктивних і суб'єктивних факторів суспільного розвитку. В процесі такої взаємодії відбуваються формування і розвиток правосвідомості та волі панівного класу (всього народу), їх відбиття через індивідуальну або колективну свідомість і волю компетентних посадових осіб держави (правотворчу волю) і подальша об'єктивізація правотворчої волі у вигляді державної волі, тобто у вигляді закону в широкому значенні. У процесі правоутворення автор виділяє два основних етапи: об'єктивний (охоплює формування об'єктивних факторів, процесів і явищ, що визначають основний зміст створюваних норм права) і суб'єктивний (охоплює формування і розвиток суспільної правосвідомості і волі, а також їх подальший вираз у вигляді державної волі, права)¹¹.

Натомість А. А. Соколова при вивченні процесу правоутворення дотримується думки, згідно з якою існує ще й третій, або пост правотворчий, етап (етап соціалізації норм позитивного права). Автор вважає, що на першому етапі правоутворення створюється лише потенційна можливість появи правового образу, певної моделі поведінки учасників суспільних відносин. На другому здійснюється перетворення можливості на реальні правові норми. Останній етап завершує процес правоутворення реальним «життям», дією правових норм у конкретних правових відносинах і супроводжується настанням для учасників соціального спілкування правових наслідків, що відповідають або суперечать їх інтересам¹². Необхідно зазначити, що подібної точки зору дотримуються й інші автори.

Як впливає із наведених положень наукових праць, поняття правотворчості й правоутворення практично прирівнюються. Справедливою, на нашу думку, з цього приводу є точка зору сучасного російського вченого В. В. Трофимова. Розмірковуючи над проблемою, він стверджує, що у разі, якщо основне (ключове) значення у процесі правоутворення залишається за правотворчістю (діяльність, спрямована на свідоме, раціональне конструювання правових норм), і без зусиль суб'єктів правотворчості говорити про результат процесу правоутворення не має сенсу, то будь-яка необхідність виділяти (відокремлювати) категорію правоутворення відпадає. У такому випадку спроби вийти на категорію «правоутворення» стають або практично безуспішними, або позбавленими смислу¹³.

Початок ХХІ ст. характеризується появою юридичної літератури, присвяченої проблемі правоутворення, яка стала самостійним об'єктом наукового пошуку. Сьогодні остання включає в себе окремі елементи

досліджень інших інститутів теорії права та держави, зокрема: проблематику формування права в контексті вивчення форм (джерел) права, теорії правового регулювання, правогенезу, систематизації тощо.

Так, наприклад, А. В. Поляков, аналізуючи питання правогенезу, вважає, що єдиною підставою виникнення і формування права є «наявність комунікативних соціопсихічних та соціокультурних умов». Науковець вказує: право в подальшому є певним «порядком комунікативних відносин, що виникають на основі нормативно-правової інтерпретації різноманітних правових текстів»¹⁴.

Вітчизняна дослідниця Н. М. Пархоменко, в аспекті вивчення інституту форм права, наголошує на соціальній необхідності у формуванні правових норм. Автор переконує у тому, що правотворення починається в галузі матеріальних відносин, де виникає особливий соціальний феномен у вигляді фактичних суспільних відносин, які за своєю природою потребують певної юридичної форми¹⁵. Натомість М. М. Марченко зауважує, що будь-яка форма права відображає в собі ті чи інші соціальні реалії, які склалися в даному суспільстві. Так, форма права отримує соціальне значення лише тоді, коли відображає певну чітко визначену соціально-класову сутність та наповнюється її змістом¹⁶. У свою чергу, Д. А. Керимов виділяє певну стабільність характеру формування права, що проявляється як стихійний процес відображення навколишнього середовища у змісті права, через який у свою чергу визначається форма права¹⁷.

Критики зазначених підходів вважають, специфікою переважної більшості вказаних вище сучасних наукових досліджень проблем правотворення те, що вони мають досить різновекторний характер та переважно прикладний (практичний) зміст, націлений на розробку рекомендаційного матеріалу щодо виявлення та аналізу факторів, які визначають зміст правових норм і процес їх формування.

Так, Т. О. Дідич стверджує, що у більшості наукових праць цієї тематики не досить чітко визначено аспекти взаємозалежності між рівнем розвитку суспільних відносин та їх впливом на правотворення, а також між критеріями досконалості процесу правотворчості та якістю нормативно-правових актів держави. При цьому автор робить висновок про те, що феномен правотворення одностайно визначається вітчизняними та зарубіжними вченими як соціальне явище, природою якого є суспільні відносини, а проблематика правотворення має широкий спектр дослідження та являє собою окремі аспекти предмета дослідження теорії права, теорії джерел (форм) права, інституту правового регулювання, правотворчості, методології та філософії права¹⁸.

На нашу думку, одним із можливих пояснень проблем, пов'язаних із визначенням явища правотворення, є насамперед розмаїття існуючих підходів до розуміння самого феномена права, відмінності у типах праворозуміння, на які спираються дослідники при розробці правових доктрин з метою вирішення тих чи інших питань правової науки.

Водночас, якщо дотримуватися традиційного поділу на типи праворозуміння, обираючи відповідно один із них (природно-правовий підхід, юридичний позитивізм, соціологічний позитивізм), однозначно зрозуміти і пояснити як саме відбувається процес правотворення також не уявляється можливим.

Сучасне праворозуміння включає в себе досвід тлумачення природи права, що відповідає даному етапу розвитку юриспруденції. Та водночас сучасне праворозуміння – це те, що вбирає у себе попередній досвід, однак намагається, не допускаючи минулих прорахунків і упущень, вивести образ права на новий рівень розуміння, запропонувати його актуальне тлумачення¹⁹.

Таким чином, сьогодні для юриспруденції настає той відповідальний момент, коли вона значною мірою вже використала ресурс розвитку «в ширину», а отже, повинна бути готовою «глянути на себе» ніби збоку перевірити весь методологічний арсенал, істотно оновити його з урахуванням результатів фундаментальних досліджень, передусім у царині філософії та соціології права, для переходу на якісно новий щабель сприйняття правової дійсності²⁰.

У цьому аспекті правова проблематика повинна розглядатися насамперед у безпосередньому зв'язку з особливостями національної правової культури, становленням інституцій громадянського суспільства, демократизацією політичного життя, активною участю громадян у правотворенні – виявленні потреби у правовому регулюванні суспільних відносин, формуванні соціальних очікувань щодо його спрямованості та змісту, обговоренні проектів законів та інших нормативно-правових актів, а також у реалізації та оцінці ефективності законодавства²¹. Зазначена теза є надзвичайно актуальною для України. Усе це вимагає проведення комплексного вивчення явища правотворення, на підставі якого стане можливим вироблення ефективних шляхів удосконалення системи нормативно-правових актів України з метою формування комплексу ідеальних «моделей суспільного порядку (розвитку)», а також втілення їх у життєдіяльність суспільства, держави й громадян.

¹ Трофимов В. В. Правообразование в современном обществе: актуальные аспекты теории и методологии [Текст] / В. В. Трофимов // Российский юридический журнал. – 2010. – № 5. – С. 50–57. – С. 51.

² Правотворення в Україні: теоретико-методологічні та прикладні аспекти [Текст]: монограф. / За заг. ред. проф. Бошицького Ю. Л.; Київ. ун-т права НАН України. – К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2010. – 592 с. – С. 42, 43.

³ Придворов Н. А. Правообразование и правообразующие факторы в праве: [Текст] монограф. / Н. А. Придворов, В. В. Трофимов. – М.: Норма: ИНФРА – М., 2012. – 400 с. – С. 22.

⁴ Иеринг Р. Борьба за право [Электронный ресурс] / Р. Иеринг. – пер. с нем. – Электрон. текстовые дан. – М.: Изд. К. Т. Солдатенкова, 1874. – 77 с.

⁵ Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права [Текст] / Н. М. Коркунов. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 430 с. – С. 159.

- ⁶ Кистяковский Б. А. Философия и социология права [Текст] / Б. А. Кистяковский. – СПб.: РХГИ, 1999. – 800 с. – С. 208.
- ⁷ Михайловский И. В. Очерки философии права. Т. 1 [Текст] / И. В. Михайловский. – Томск: В. М. Посохин, 1914. – 632 с. – С. 302.
- ⁸ Алексеев С. С. Общая теория права [Текст]: учеб. / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 576 с. – С. 225.
- ⁹ Мицкевич А. В. Акты высших органов Советского государства. Юридическая природа нормативных актов высших органов государственной власти и управления СССР [Текст] / А. В. Мицкевич – М.: Юрид. лит., 1967. – 175 с. – С. 5, 6.
- ¹⁰ Дрейшев Б. В. Правотворчество в советском государственном управлении [Текст] / Б. В. Дрейшев. – М.: Юрид. лит., 1977. – 160 с. – С. 43.
- ¹¹ Степанян В. В. Теоретические проблемы правообразования в социалистическом обществе [Текст] / В. В. Степанян. – Ереван: Изд-во АН Арм ССР, 1986. – 183 с. – С. 28.
- ¹² Соколова А. А. Социальные аспекты понятия «правообразование» [Текст] / А. А. Соколова // Государство и право. – 2004. – № 7. – С. 79–83. – С. 79, 80.
- ¹³ Придворов Н. А. Вказана праця. – С. 31.
- ¹⁴ Поляков А. В. Правогенез [Текст] / А. В. Поляков // Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 216–234. – С. 218.
- ¹⁵ Пархоменко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади [Текст]: автореферат дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Н. М. Пархоменко; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: 2009. – 32 с.
- ¹⁶ Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права [Текст]: учеб. / М. Н. Марченко. – М.: ТК Велби, 2005. – 768 с. – С. 582.
- ¹⁷ Керимов Д. А. Актуальные проблемы теории советского права [Текст] / Д. А. Керимов, М. Д. Шаргородский // Правоведение. – 1961. – № 2. – С. 22–33. – С. 22.
- ¹⁸ Правоутворення в Україні: теоретико-методологічні та прикладні аспекти [Текст]: монограф. / За заг. ред. проф. Бошицького Ю. Л.; Київ. ун-т права НАН України. – К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2010. – 592 с. – С. 53.
- ¹⁹ Придворов Н. А. Вказана праця. – С. 42.
- ²⁰ Брызгалов А. И. О некоторых теоретико-методологических проблемах юридической науки на современном этапе [Текст] / А. И. Брызгалов // Государство и право. – 2004. – № 4. – С. 17–22. – С. 17.
- ²¹ Петришин О. В. Праворозуміння у вітчизняній теорії права: загальносоціальний контекст [Текст] / О. В. Петришин // Філософія права і загальна теорія права. – № 1/2012. – С. 37–49. – С. 46, 47.

Резюме

Нечипоренко А. О. Поняття та генезис правоутворення в Україні.

Правоутворення є складним соціальним інститутом утворення права, його формалізації як системи загальнообов'язкових правових норм, що знаходять свій прояв у правовій свідомості та правовій культурі як усього населення, так і окремих громадян. У сучасних умовах розвитку існує нагальна потреба в осмисленні сутності явища та механізму правоутворення, його значення для розвитку правової системи, а також для становлення та перетворення державно-правових інституцій та суспільства. У статті аналізуються основні підходи до розуміння правоутворення. З'ясовується значення поняття правоутворення для забезпечення наукового підґрунтя формування системи права і системи законодавства держави.

Ключові слова: правоутворення, формування права, правотворчість, правогенез.

Резюме

Нечипоренко А. А. Понятие и генезис правообразования в Украине.

Правообразование является сложным социальным институтом образования права, его формализации как системы общеобязательных правовых норм, которые находят свое проявление в правовом сознании и правовой культуре как всего населения, так и отдельных граждан. В современных условиях развития существует настоятельная потребность в осмыслении сущности явления и механизма правообразования, его значения для развития правовой системы, а также для становления и преобразования государственно-правовых институтов и общества. В статье анализируются основные подходы к пониманию правообразования. Выясняется значение понятия правообразования для обеспечения научной основы формирования системы права и системы законодательства государства.

Ключевые слова: правообразование, формирования права, правотворчество, правогенез.

Summary

Nechyporenko A. The concept of law formation in Ukraine.

Formation of law is a complex social institution of law establishment and its formalization as a system of mandatory legal regulations, which are manifested in the legal consciousness and legal culture of the entire population, as well as of individual citizens. In modern conditions there is the necessity to comprehend the essence of the phenomenon and mechanism of law formation, its value for the development of the legal system as well as for the formation and transformation of state and legal institutions, and society. The article includes an analysis of the main approaches to the understanding of law formation. The significance of law establishment for the purpose of scientific foundation of the law and legal system of state provision is defined.

Key words: formation of law, lawmaking, legal thinking, genesis of law.

Отримано 22.05.2013